

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У КРАЇНАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

У статті розглядаються внутрішні та зовнішні політико-правові та соціально-економічні чинники впливу на процес формування та здійснення державної політики в країнах пострадянського простору, виявляються спільні та відмінні риси, перспективи щодо майбутнього.

Ключові слова: державна політика, демократизація, політична еліта, інтеграція, міжнародне співробітництво, країни пострадянського простору

Після розпаду СРСР на євразійському просторі утворилося чимало нових держав, більшість з яких взяла курс на побудову демократії. Отримання незалежності цими країнами, які від того часу найчастіше визначаються як «країни пострадянського простору», або «посткомуністичні країни», викликало необхідність розробки нової концепції державної політики, яка має відображати та захищати інтереси власного народу, однак, і сприяти входженню новоутвореної держави в світовий політичний процес.

Двадцять років досвіду самостійного творення державної політики в цих країнах засвідчив наявність як спільних, так і відмінних рис, що актуалізує наукову рефлексію щодо їхнього вивчення. Спільне минуле та спільні виклики сучасності в кожній країні по-різному вплинули на зміст та процес здійснення державної політики, а виявлення найсуттєвіших чинників, що вплинули на них, є принципово важливим для запобігання помилок в майбутньому.

Ця стаття має на меті дослідити процес творення та здійснення державної політики в країнах пострадянського простору щодо виявлення спільних чинників, які впливають на державну політику в цих країнах та визначають її зміст на найближче майбутнє.

Дослідження проводиться в межах наукової теми «Трансформаційний процес в Україні: основні проблеми та умови їхнього вирішення» (№ держреєстрації 0109U0002215), що здійснюється кафедрою політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського».

Політичні трансформації на пострадянському просторі постійно перебувають в колі зору науковців, серед яких необхідно відзначити роботи З. Бжезинського, С. Хантингтона, А. Пшеворські, Ф. Фукуями, Ч. Тіллі, Т. Жира та ін. Серед вітчизняних авторів цю проблематику досліджували С. Наумкіна, А. Колодій, А. Сіленко, О. Долженков, О. Романюк, О. Ковтун та ін., однак процес творення та здійснення державної політики в межах всього пострадянського простору та особливо аналіз чинників, що впливають на цей процес, не знайшов свого вираження як комплексне політологічне дослідження.

Основною тенденцією сучасного світового політичного процесу є перехід до демократії, і пострадянські країни – не виняток. За відомою теорією демократичних хвиль С. Хантингтона, для молодих країн пострадянського простору, які спричиняють та утворюють третю хвилю демократизації, орієнтирами політичного розвитку стали ліберальні демократії першої та другої хвилі, для яких запорукою успіху демократизації були довготривалі реформи [див. : 3, с. 151–152].

Молоді демократії пострадянського простору продемонстрували інший шлях, акцентуючи не на кінцевому результаті, а на самому процесі демократизації, де визначальну роль у процесі демократичного транзиту відіграють чинники, пов'язані з діяльністю провідних політичних сил суспільства, з їхньою здатністю послідовно виконувати низку певних процедур, необхідних для інституціоналізації демократичних відносин [див. : 1, с. 91]. У цьому випадку успіх проекту під назвою «демократія» залежить від ступеня компетентності еліт, їхньої здатності і можливостей мобілізувати всі (у тому числі й людські) ресурси для досягнення поставленої мети.

Головним чинником, що зумовлює специфіку посткомуністичних трансформацій є особливості їхньої вихідної позиції, а саме – авторитаризму з притаманним йому монополізмом тільки у політичній сфері, внаслідок чого трансформація відбувається переважно у цій сфері, а в інших сферах відбувається лише їхня адаптація до нового режиму функціонування політичної системи (в економіці скасовується протекціонізм; в культурі – політичні обмеження) [2].

Досліджуючи особливості трансформаційних процесів на пострадянському просторі, З. Бжезинський підкреслював значний вплив економічних чинників на цей процес. Він вирізняв три фази процесу, кожна з яких має свою як політичну, так й економічну мету та передбачає певну фінансову й економічну допомогу Заходу на кожному етапі посткомуністичних перетворень [4, с. 7; 16].

На першій фазі започатковуються фундаментальні зміни в політичній та економічній системах, здійснюються політична трансформація найвищих органів влади, демократія встановлюється «згори». На другій фазі відбувається закріплення демократичних процесів та інститутів на основі ухвалення нових конституцій та нових законів про вибори. Проводяться демократичні вибори, формується стала демократична коаліція – нова політична еліта, створюється законодавча база відносин власності і підприємництва, банківська система, здійснюється мала і середня приватизація, демонополізація виробництва, відбуваються істотні зміни в соціальній структурі на основі появи нового класу власників і підприємців. Для третьої, завершальної фази, властива політична стабілізація демократії і економічне піднесення. Демократичні процеси набувають незворотного характеру, утворюється стабільна партійна система, формується демократична культура і підприємницька традиція, відбувається становлення системи незалежних судових органів та демократичної правової культури, здійснюється велика приватизація. На основі великих іноземних інвестицій здійснюється реструктуризація виробництва [див. : 4].

Послідовність стадій посттоталітарної трансформації приблизно однакова в усіх країнах, але їхня тривалість та інтенсивність великою мірою залежать від типу переходу, а тип визначається способом та швидкістю заміни старих еліт новими. Дослідники розрізняють два основних типи переходу, кожен з яких може розгортатися двома шляхами – більш і менш радикальним: 1) розрив з минулим, коли відбувається заміна старих політичних еліт контрелітами; 2) перехід шляхом компромісів і взаємних уступок, коли досягається порозуміння між елітою і контрелітою [див. : 1].

Перший тип переходу властивий країнам, в яких стара еліта повністю втратила легітимність, значні верстви суспільства в той чи інший спосіб висловлюють свою незгоду з її політикою. За таких умов події розвиваються двома шляхами: або стара еліта вимушено відмовляється від влади, погоджуючись на її передачу опозиції, або вона вперто намагається зберегти свої позиції, і тоді маси «змітають» стару еліту насильницьким способом.

Другий, «компромісний» тип переходу більше поширений. Він також відбувається двома шляхами: або через перемогу на виборах нових еліт і їхні наступні переговори зі старою елітою, що ще зберігала значні позиції; або через «вростання» старих еліт у нові структури та відносини, їхню поступову трансформацію і формування «нових-старих» еліт, де часто домінують старі кадри. Останній шлях

найтриваліший і найважчий, бо стара еліта, довго зберігаючи керівні позиції, гальмує процес трансформації. Ситуація перебування «тих самих людей при владі» в одних випадках означає тривалий процес стагнації і гальмування реформ (як в Україні), а в інших випадках може й не бути перешкодою для енергійного й швидкого переходу до демократії (як в Естонії чи Латвії).

На думку О. Романюка, наразі апріорно можна передбачити три можливі варіанти розвитку посткомуністичної трансформації: прямий перехід до демократії; перетворення тоталітарного режиму на авторитарний; повернення в силу певних причин суспільства до тоталітарного стану [2, с. 74–77]. Країни пострадянського простору демонструють сьогодні усі три, при цьому спільним для всіх них є бінарність структури трансформаційного процесу, бо в новоутворених державах у межах одного процесу відбуваються дві трансформації: 1) соціально-політична (перетворення тоталітарної системи на демократичну) та 2) національно-політична (розбудова національної суверенної державності).

Бінарна структура породжує автономію змісту й логіки трансформаційного процесу, зумовлює специфічне розташування політичних сил, ускладнює політичний конфлікт і шляхи демократичної консолідації суспільства, що, безперечно, впливає на весь процес формування та здійснення державної політики в цих країнах. Декларуючи один напрямок державної політики (прямий перехід до демократії), в процесі здійснення державної політики виявляється зовсім інший контекст (посилення авторитаризму). Реформи в пострадянських державах гальмувалися саме внаслідок нерозв'язаності питання про владу, демократичної за формою й авторитарної по суті (це засвідчують війна в Чечні, події в Узбекистані 2005 року та в Киргизстані у 2002 р. та 2005-06 рр.).

Факторами, що становлять загрозу для легітимації політичних процесів у пострадянських державах, стала й нерівновага повноважень виконавчої й законодавчої гілок влади, що сприяло посиленню авторитаризму. Управлінська й економічна влада переважно були зосереджені в руках виконавчих органів, а повноваження парламенту й судів помітно обмежені. Політична еліта формувалася згори, а нові соціальні й політичні структури були слабкими й не користувалися широкою підтримкою населення. Представники центральних органів влади, в чіих руках зосереджена більша частина адміністративно-правових та економічних ресурсів суспільства, впливали на формування нормативно-правового простору й вибір сценаріїв розвитку суспільства та держави.

Історичний досвід показує, що слабкість політичних партій і громадських організацій державна влада й політична еліта низки держав намагалися компенсувати «впровадженням політичного життя згори». Слабкість політичних партій виражалася в тім, що їхня діяльність обмежувалася лише боротьбою за депутатські мандати. Реалізація короткострокових електоральних проєктів покладалася переважно на адміністративний апарат органів виконавчої й представницької влади, а також на державні установи соціальної сфери.

Можливість широкої участі громадян у політичному житті безпосередньо пов'язана, зокрема, з рівнем соціально-економічного й культурного розвитку країни. Проте і нині громадяни ряду держав не мають у своєму розпорядженні будь-яких істотних економічних і політико-правових ресурсів, які б дозволили їм свідомо й активно брати участь у трансформації суспільства. Це призвело до помітного зростання протестного потенціалу в країнах пострадянського простору у 2003-06 рр. Загалом на пострадянському просторі як політичному утворенні точилася серйозна політична боротьба акторів різного рівня (як ззовні, так і зсередини) за владу і можливість впливати на стратегію розвитку й політику держав, що вилилося в революційні події та спричинило низку оксамитових (кольорових) революцій.

До міжнародних факторів впливу на процес творення та здійснення державної політики в країнах пострадянського простору можна також віднести політику іноземних інвесторів. Їхня діяльність та діяльність міжнародних фінансових інститутів спрямовувалася переважно на створення сприятливих умов для інвестицій та запобігання певним видам корупції. Такі міжнародні організації, як ООН, ОБСЄ, Рада Європи МВФ, ЄБРР та ін., серйозно впливали на реформування політико-правових і фінансово-економічних систем пострадянських держав. Незважаючи на те, що вплив міжнародного фактора на якість пострадянського простору досить помітний, вирішально на нього впливали й продовжують впливати внутрішньополітичні процеси.

Особливістю інституціонального простору пострадянських держав є нестабільність законодавства, постійне відтворення адміністративно-командних методів управління, соціальна інертність і слабкість протестного потенціалу громадян, залежність особи від держави. Майже для всіх країн пострадянського простору, особливо для азіатської її частини, характерним та сприятливим з боку населення є політичний лідер харизматичного типу, наділений часто необмеженими повноваженнями (Узбекистан, Туркменістан,

Таджикистан). Сильний лідер, «міцна рука» в цих суспільствах асоціюється з порядком та добробутом, що також значно вплинуло на демократичний процес в цих країнах, гальмуючи розвиток демократичних представницьких інститутів. Як приклад можна навести Україну, де у 2004 році відбулося посилення представницької влади, і вже у 2009 р. знов повернулися до необхідності посилити президентську владу, аби навести порядок в країні. Така ж ситуація відбувалася в Грузії, а такі країни, як Росія та Білорусь, і не відмовлялися від міцного інституту президентської влади.

Слід відзначити, що під впливом сучасних тенденцій розвитку міжнародних відносин відбувається розмивання пострадянського простору на окремі субрегіональні комплекси, які вносять зміни до міжнародного блоку концепції державної політики цих країн. Формування цих підсистем міжнародних відносин – прикаспійської, чорноморської, центральноазійської, на південному Кавказі – визначає серед іншого і створення субрегіональних структур співробітництва. Розширення сфер дії цих структур за географічні межі регіонів і призводить до появи міжрегіонального (трансрегіонального) співробітництва. Разом з тим, для малих та середніх держав, до яких належить і більшість пострадянських держав, багатосторонні структури є реальною можливістю вплинути на процес прийняття рішень на міжнародній арені.

Факторами внутрішнього характеру, які спонукали до розвитку багатостороннього співробітництва нових незалежних держав, є історичний, економічний, політичний, безпековий, етнічний та соціально-демографічний чинники, які створюють передумови та середовище для інституцій багатосторонньої співпраці. Деякі з цих чинників мають подвійний характер впливу. Значну роль у розвитку багатостороннього співробітництва відіграє політичний чинник: інтеграційні процеси вимагають політичної волі урядів, проте в багатьох випадках політична вмотивованість переважає економічні зиски від реальної економічної інтеграції. Окрім того, наявність конфліктів на території майже усіх учасників СНД визначає необхідність пошуків авторитетних посередників для їхнього врегулювання, а також забезпечує можливість налагодження зв'язків між конфліктуючими сторонами.

До чинників зовнішнього характеру, що вплинули на створення регіональних структур в пострадянському регіоні, можна віднести: комплекс проблем, пов'язаний із розпадом СРСР і попередньої системи міжнародних відносин, необхідність міжнародно-правового врегулювання відносин між новими незалежними державами;

виникнення вакууму і пошук механізмів забезпечення стабільності і безпеки; діяльність провідних акторів міжнародних відносин глобального та регіонального рівня, однак, саме внутрішньо регіональні чинники є визначальними для розвитку багатостороннього співробітництва пострадянських республік.

Нові незалежні держави по-різному сприймають необхідність співробітництва, віддаючи перевагу тим чи іншим моделям співробітництва – інтеграційній чи міжурядового співробітництва. Перша модель реалізується Росією та її союзниками, яка нагадує інтеграційну модель Європейського Союзу, проте без урахування історичного досвіду останнього. Інтеграційні проекти реалізуються здебільшого у форматі економічного співробітництва, на цьому просторі конкурують два союзи – Спільний економічний простір Росії, Білорусі та Казахстану, створений 1 липня 2010 р., та Європейський Союз, а також його спільний економічний простір, історія якого налічує більше сорока років.

Економічні за своєю суттю, ці два утворення, а саме інтеграція до них нових країн пострадянського простору, сьогодні є головним змістом державної політики цих країн. Держави Східної Європи (Польща, Болгарія, Литва, Латвія, Чехія та ін.) з самого початку своєї незалежності взяли курс на євроінтеграцію і вже є її повноправними членами. Але для більшості країн СРСП, в тому числі і для України, Росія є системоутворюючою державою для багатостороннього співробітництва держав пострадянського простору, виступаючи ініціатором і джерелом фінансування більшості інтеграційних проектів, а також у системі військового співробітництва. У той же час Азербайджан, Грузія, Молдова та Україна намагаються дистанціюватись від російського впливу, тому обережно ставляться до участі у діяльності міжнародних структур у складі нових незалежних держав.

Щодо визначеності української політики в регіоні загалом помітним залишається її фрагментованість та акцентування на окремих аспектах і формах співробітництва. Україна дотримується проголошеного 1991 р. небажання брати участь у структурах з наднаціональними повноваженнями, що зумовило обмеженість її участі в СНД та пріоритет розбудови двосторонніх відносин з новими незалежними державами.

Співробітництво пострадянських держав у політичній площині на багатосторонньому рівні здійснюється на різних рівнях, формах і напрямках, насамперед через координацію позицій держав на міжнародній арені, яка заявлена як одне із завдань співробітництва в

установчих документах майже всіх організацій цього простору, проте на практиці подібне співробітництво відбувається лише на субрегіональному рівні з окремих питань міжнародного розвитку.

Отже, процес творення та здійснення державної політики в країнах пострадянського простору має низку спільних та відмінних рис, викликаних дією як внутрішніх, так і зовнішніх чинників.

По-перше, на зміст державної політики цих країн впливає спільний для всіх країн світу процес демократизації. Самі країни пострадянського простору спричинили третю хвилю демократизації в світі та утворили новий її зміст. Спільним для цього процесу стали спільне минуле, а саме авторитаризм як стартові умови демократизації. Кожна з країн як головний зміст державної політики визначила перехід від авторитаризму до демократії, однак шляхи його здійснення обрала різні. Найсуттєвішу роль в цьому процесі відіграла національна еліта, а саме здатність її до демократичних перетворень. Ті країни, де сформувалася нова політична еліта, остання шляхом виборів або революцій прискорила процес демократизації, а в деяких при владі залишилися «нові старі», які навпаки спричиняють повернення до авторитаризму, що ускладнює весь процес здійснення державної політики в цих країнах, породжуючи протилежність задекларованих положень концепції державної політики з методами та шляхами її впровадження в життя.

По-друге, до внутрішніх факторів, що впливають на зміст та процес здійснення державної політики, необхідно віднести процес формування політичної нації, яка або сприяє розвитку та впровадженню державної політики, виявляючись і метою і інструментом її здійснення, або гальмує цей процес.

По-третє, на зміст державної політики країн пострадянського простору чималий тиск здійснює світовий інтеграційний процес, який має економічну за своєю суттю природу. Міжурядові угоди втрачають свою ефективність як засіб міжнародної державної політики співробітництва, поступаючись саме інтеграційним процесам. Для країн пострадянського простору інтеграційні процеси є можливістю долучитися до світового соціально-політичного та економічного процесу, однак, шлях такої інтеграції вбачається по-різному, що спричинює розкол пострадянського простору на декілька регіонів. Для країн Східної Європи це європейська інтеграція, для країн колишнього СРСР – Росія з її спільним економічним простором. При цьому необхідно підкреслити, що економічна інтеграція до обох утворень передбачає чимало попередніх соціально-політичних перетворень, що

майже стирає межі між політичними та економічними сферами в контексті державної політики.

Література

1. Пшеворски А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворски. – М. : РОССПЭН, 2000. – 808 с.
2. Романюк О. І. Трансформації посткомуністичних суспільств: методологічні проблеми дослідження / О. І. Романюк // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Питання політології. – Вип. 9. – 2007. – № 760. – С. 240-247.
3. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
4. Brzezinski Z. The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century / Z. Brzezinski . – New York: Collier books, 1990. – 345 p.

В статье рассматриваются внутренние и внешние политико-правовые и социально-экономические факторы влияния на процесс формирования и осуществления государственной политики в странах постсоветского пространства, выявляются сходные и различные черты, перспективы на будущее.

Ключевые слова: государственная политика, демократизация, политическая элита, интеграция, международное сотрудничество, страны постсоветского пространства

In article are considered internal both external politiko-legal and socio-economic factors of influence on process of formation and state policy realisation in the post-Soviet territory countries, similar and various lines, prospects on future come to light.

Key words: a state policy, democratisation, political elite, integration, the international cooperation, the post-Soviet territory countries

Музиченко Ганна В'ячеславівна – доцент кафедри фінансів Одеського державного економічного університету, кандидат політичних наук.

Рецензент: проф. Сергієнко Ю. Г.